

*Роман Подкур**
(Київ)

Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.)

У статті досліджується реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.). Автор доводить, що завершення репресивної кампанії готувалося Й. Сталіним заздалегідь, ініційований вищим партійно-державним керівництвом перегляд справ заарештованих стосувався лише обмеженого кола громадян, через поступову «чистку» апарату НКВС СРСР Й. Сталін домогся майже повного кадрового оновлення чекістського середовища.

Ключові слова: «великий терор», чистка, «єжовці», НКВС, «Реабілітовані історією».

Дослідження «великого терору» та його наслідків для України розпочалося після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва СРСР. Розкриття злочинів більшовицького режиму радянської доби у другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. стало одним із «мейнстримів» (провідна тематика) не лише професійних історичних досліджень, але й актуалізованої історичної пам'яті суспільства. Значний вплив на неї справили твори О. Солженіцина, Р. Конквеста, де йшлося, зокрема, про багатомільйонні жертви сталінського режиму. На основі нових архівних даних значна частина вчених та громадськості сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів тоталітарної системи, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зразка», повернути

* *Подкур Р.Ю.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. почала реалізовуватися Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2009 р. стало видання 56 томів серії (планується більше 100 томів), каталогізація відомостей понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч документів про злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 5–6 тис. праць¹.

Аналізуючи «великий терор», учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі і мету².

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліог. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліог. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліог. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Музіна; авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

² *Верт Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.

соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася³.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁴. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Загальні результати «великого терору» у цифрах точно визначити складно. На показники впливають кілька факторів: *по-перше*, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових репресивних акцій (липень 1937 р.); *по-друге*, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І. Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н. Петров констатував зменшення/знищення архівно-кримінальних справ з 1 млн 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁵.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило наступні статистичні підсумки «великого терору» у СРСР протягом жовтня 1936 – листопада 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР заарештовано не менше 1 млн 710 тис. осіб, засуджено — 1 млн 440 тис., розстріляно — не менше 724 тис. Додат-

³ Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упор.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзівіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

⁴ Верт Н. Введение. – С. 72.

⁵ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М.: Материк, 2005. – С. 161–162.

ково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено близько 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини не менше 2 млн, із них до таборів направлено 800 тис.⁶

Російський дослідник О. Мозохін наводить таку статистику жертв «великого терору» в УРСР. У 1937 р. заарештовано 159573 особи, у 1938 р. — 106119⁷. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри — за 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123421 особу (або 62 %) ⁸.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені у «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року», корелюються з даними О. Мозохіна. О. Успенський прозвітував про 159773 заарештованих осіб у 1937 р. та 105193 — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебувало — 28822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали вироку 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180 осіб, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430 осіб, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22452 особи⁹.

Наприкінці 1938 р. Й. Сталін вирішив припинити масові репресивні акції проти населення країни. Імовірно, він був переконаний, що широкомасштабний державний терор досяг мети — радянське суспільство, нажахане перспективою смерті або таборів, було готове виконати найменшу забаганку вождя. Нові чиновники, зобов'язані лідерів ВКП(б) стрімким

⁶ http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

⁷ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

⁸ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

⁹ Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. – С. 273–277.

кар'єрним зростом, здавалися спроможними реалізувати ідеї кардинальної модернізації економіки країни та «світової революції».

За твердженням російського історика О. Хлевнюка, Й. Сталін поволі готувався до виходу з «великої чистки»¹⁰. Ще 8 квітня 1938 р. М. Єжова призначили за сумісництвом наркомом водного транспорту СРСР¹¹. Сумісництво посад керівними працівниками — типове явище для сталінського періоду. М. Єжов, будучи наркомом внутрішніх справ СРСР, суміщав ще посаду заступника голови комітету резервів при Раді праці та оборони¹². Однак до наркомату водного транспорту перевели чимало відповідальних працівників із НКВС СРСР, які склали близьке оточення М. Єжова. Будучи добре обізнаним із причино-наслідковими зв'язками кадрових переміщень Й. Сталіна, М. Єжов¹³ зрозумів це як сигнал про зміну ставлення до нього. Призначення у серпні 1938 р. заступником наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії лише впевнило його у підозрах щодо намірів вождя.

8 жовтня 1938 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було створено міжвідомчу комісію у складі Л. Берії (НКВС СРСР), А. Вишинського (прокурор СРСР), М. Ричкова (голова Верховного Суду СРСР), Г. Маленкова (секретар ЦК ВКП(б),

¹⁰ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 342.

¹¹ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 3, д. 998, л. 21. Оpubл.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Сост. В. Н. Хаустов и др.; Междунар. фонд «Демократия» (Россия); Изд-во Йельского ун-та (США). – М.: Материк, 2004. – С. 516.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под. ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 185.

¹³ У березні 1935 р. – лютому 1936 р. М. Єжов обіймав посаду завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) (див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 185.

партійний куратор адміністративних органів), якій доручалося підготувати проект постанови про проблеми арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства¹⁴. Термін дії комісії у проекті постанови, власноруч написаному Л. Кагановичем, не обумовлювався. Його визначив Й. Сталін — 10 діб¹⁵. Формально комісію очолив М. Єжов, проте всі розуміли, що головною особою, яка спрямовувала її дії, був генеральний секретар ЦК ВКП(б). Дійсно, Й. Сталін провів організаційну й підготовчу роботу щодо виникнення серед партійно-радянського, правоохоронного апаратів та населення СРСР думки про існування у НКВС СРСР «контрреволюційної змови». «Контрреволюціонери-чекісти», за задумом лідера ВКП(б), замість планомірної роботи по розгрому «шпигунських та контрреволюційних гнізд», вчинили масові «перекручення» та «спотворення радянської законності». Тому він наполягав на «чистці» апарату НКВС СРСР.

За погодженням зі Й. Сталіним заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія розпочав кадрові зміни у центральному та територіальному апаратах НКВС СРСР. Окремі чекісти з оточення М. Єжова були заарештовані і почали давати компрометуючі свідчення проти наркома та його колег. Так, 24 вересня 1938 р. був узятий під варту начальник 3-го управління (транспорту і зв'язку) НКВС СРСР Б. Берман. Уже 21 жовтня протокол про його «злочинну діяльність» Л. Берія надіслав для ознайомлення Й. Сталіну. Лідер ВКП(б) уважно прочитав документ — про це свідчать його численні примітки на берегах¹⁶.

23 жовтня 1938 р. Л. Берія знову надіслав протокол допиту «учасника змови в НКВС СРСР» — начальника УНКВС

¹⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 562.

¹⁵ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 344.

¹⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 564–568.

по Свердловській області Д. Дмитрієва. До призначання на посаду начальника обласного УНКВС, він працював заступником начальника економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Свідчення Д. Дмитрієва підтверджували існування «контрреволюційної змови». Він назвав основних її фігурантів: Я. Агранова, Б. Бермана, І. Леплевського, Г. Люшкова, Г. Прокоф'єва, Я. Фельдмана та ін.¹⁷

Із вересня по грудень 1938 р. були змінені не лише всі начальники відділів ГУДБ НКВС СРСР та їх заступники, але й частина керівників республіканських, крайових і обласних НКВС / УНКВС СРСР. У вересні — грудні 1938 р. було заарештовано 332 керівних співробітника НКВС СРСР, із них 140 осіб — з центрального апарату, 192 — на периферії¹⁸. В Україні звільнили начальників УНКВС по Житомирській (16 листопада 1938 р., Г. В'яткіна), Кам'янець-Подільській (17 листопада 1938 р., І. Жабрева), Одеській (15 листопада 1938 р., П. Кисільова), Чернігівській (2 грудня 1938 р., А. Єгорова)¹⁹. Захистити чи хоча б противитися арештам співробітників НКВС СРСР М. Єжов уже не міг.

Найближчому оточенню М. Єжова, його ставленикам у республіканських і територіальних апаратах НКВС СРСР теж стало зрозуміло, що у наркомат приходить нова група керівників на чолі з Л. Берією. Пам'ятаючи долю чекістів з оточення колишнього наркома НКВС СРСР Г. Ягоди, яких звинуватили у «поганому виявленні ворогів народу», «єжовці» — керівники та співробітники територіальних апаратів — продовжували ретельно виконувати оперативні накази щодо репресій «антирадянських елементів» та «національні операції». Вони вважали, що службова запопадливість урятує їх від арешту, адже оперативні накази про широкомасштабну ліквідацію окремих соціальних та національних груп здебіль-

¹⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 577–602.

¹⁸ Там же. – С. 663.

¹⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 76–79.

шого затверджувалися на засіданні політбюро ЦК ВКП(б)²⁰ – тому ці накази сприймалися чекістами як партійна вказівка на розгром «ворогів народу».

Для них цілковитою несподіванкою виявилися претензії, висловлені у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства». Головні звинувачення зводилися до «припинення агентурно-інформаційної роботи, бажання діяти спрощеним способом, шляхом практики масових арештів, не переймаючись повнотою і високою якістю розслідування», «вимагання від керівництва додаткових лімітів для проведення масових арештів»²¹. Як наслідок, «слідчі обмежувалися отриманням від звинувачуваного зізнання у провіні, зовсім не переймалися щодо підкріплення зізнання необхідними документальними даними (свідчення свідків, акти експертизи, речові докази тощо)». Сама кримінальна справа оформлювалася без урахування процесуальних норм — слідчі спочатку робили замітки зі свідчень заарештованого, потім писали один загальний протокол; у протоколі дослівно не фіксувалися свідчення арештованого; типовими були випадки, коли протокол писався лише після зізнання; у справу підшивалися не підписані, покреслені протоколи, незавірені обвинувальні вирокі тощо. Вище партійно-державне керівництво звинуватило також і співробітників прокуратури СРСР, які

«не вживали необхідних заходів для ліквідації вказаних вад, зводячи свою участь у розслідуванні до простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів»²².

²⁰ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – 736 с.; Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 00447 и технология / Ассоциация исследователей рос. об-ва XX в. – М.: АИРО-XX, 2003. – 352 с.; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116–156 та ін.

²¹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 607–611.

²² Там же. – С. 609.

Готуючи вказану постанову, сталінське оточення у повній мірі скористалося численними фактами «помилки» у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР та директив прокуратури СРСР про масові репресивні акції. Головною проблемою для чекістів був брак часу на слідство, вимоги керівництва НКВС СРСР у реалізації затверджених лімітів на арешт та розстріл, проведенні «національних операцій». Незважаючи на жорстку централізацію «великого терору», в областях мав місце певний елемент «стихійності» та «місцевої ініціативи» керівників територіальних апаратів УНКВС, які намагалися «проявити» себе, сподіваючись на кар'єрне підвищення. Це — вбивства заарештованих на допитах, перевищення централізованих лімітів на арешт та розстріли, продовження реалізації вироків після рішення про припинення масових репресій тощо. О. Хлевнюк вважав, що «стихійність» та «місцева ініціатива» — наслідок заохочувальних наказів із «центру», та арештів оперативників, які проявляли недостатню активність у ліквідації «ворогів народу», призначення керівниками республіканських НКВС та обласних УНКВС співробітників, які відзначалися особливою жорстокістю у виконанні оперативних наказів²³.

На мою думку, Й. Сталін розумів, що вказані у постанові прорахунки пов'язані зі спрощеним веденням слідства. Однак такий порядок санкціонувало політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. при розгляді проекту оперативного наказу НКВС СРСР № 00447²⁴, і звинувачення всіх співробітників радянських правоохоронних структур у «контрреволюції» підірвало б віру у правильність дій вищого політичного керівництва країни. Тому у постанові щодо визначення винуватців мав місце певний нюанс. Сталінському тлумаченню ідеї використання спрощеного слідства була притаманна така логіка:

²³ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 322.

²⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 273.

- спрощене слідство партійно-державне керівництво СРСР дозволило для радикальної боротьби з антирадянськими елементами та національною контрреволюцією, які перешкоджали будівництву соціалістичної держави;
- співробітники органів державної безпеки та прокуратури, намагаючись швидко виконати оперативні накази НКВС СРСР та реалізувати ліміти, недотримувалися визначеного у наказах порядку арештів та слідства;
- спрощене слідство не означало припинення активної агентурно-інформаційної роботи;
- вадами спрощеного слідства скористалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС СРСР та прокуратури» — вони «перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, притягували до кримінальної відповідальності і безпідставно арештовували громадян, порушували справи проти невинних людей, уживали заходів щодо порятунку від арешту співучасників по злочинній контрреволюційній діяльності»;
- «вороги народу» у НКВС СРСР та прокуратурі намагалися уникнути партійного контролю, продовжуючи свою антирадянську підривну діяльність;
- завдяки сигналам громадськості та вірних «ідеям комунізму» співробітників органів НКВС СРСР ЦК ВКП(б) та уряд поклали край злочинам і розпочали перевірку контрреволюційної діяльності окремих співробітників;
- усі, хто непричетний до антирадянської діяльності та постраждав від «контрреволюціонерів-чекістів», будуть виправдані та звільнені.

Цікавим нюансом сталінської постанови стало поява у заголовку абрєвіатури «РНК СРСР». Як виконавчий орган, РНК СРСР не затверджувала жоден з оперативних наказів НКВС СРСР, які санкціонували початок «великого терору». Вони обговорювалися лише на політбюро ЦК ВКП(б), членом якого був голова уряду В. Молотов. У даному випадку в умовах формальної радянської демократії РНК СРСР відіграла роль виконавця ідей ЦК ВКП(б) щодо відновлення спра-

ведливості стосовно невинно постраждалих громадян та невідворотного покарання винуватців.

Постанова забороняла органам НКВС СРСР та прокуратури проведення будь-яких масових операцій, пов'язаних з арештами та виселенням. Відновлювалася дія ст. 127 Конституції СРСР щодо арешту згідно з постановою суду чи з санкції прокурора. Ліквідовувалися судові трійки, створені згідно з оперативними наказами НКВС СРСР, трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях міліції. Органи прокуратури та НКВС СРСР мали дотримуватися вимог Кримінально-процесуального кодексу. Тепер прокурори, які наглядали за слідством в органах НКВС СРСР, повинні були затверджуватися у ЦК ВКП(б) за поданням обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій і прокурора СРСР.

В оперативних підрозділах НКВС СРСР створювалися спеціальні слідчі частини (наказ № 00701 НКВС СРСР від 23 жовтня 1938 р.). Вище партійно-державне керівництво зобов'язало НКВС СРСР направити у слідчі частини «політично перевірених» та найбільш кваліфікованих членів партії. Усі кандидатури на посаду слідчих у центральному та територіальних апаратах затверджувалися наказом наркома НКВС СРСР²⁵.

Однак головною тезою постанови РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» стала виняткова роль ВКП(б) у виявленні «ворогів народу» в органах НКВС СРСР та прокуратурі, які скористалися спрощеною формою слідства для своєї контрреволюційної роботи. Водночас вибірковість у визначенні винуватців спрощеного слідства давала широке поле для «чистки» від небажаних кадрів у радянських правоохоронних структурах, органах державної безпеки.

26 листопада 1938 р. постанова РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» була дубльована наказом наркома

²⁵ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 609–610.

внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 00762, в якому скасовувалися оперативні накази про проведення масових репресивних акцій та встановлювався порядок передачі завершених слідчих справ — тепер вони направлялися через прокурора на розгляд суду.

Нарком доручив начальникам обласних УНКВС забезпечити оперативних співробітників примірниками Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. Заступнику начальника 1-го спецвідділу Г. Петрову доручалося протягом 10 днів вирішити питання про їх додатковий тираж для термінової роздачі співробітникам центрального та територіальних апаратів НКВС СРСР.

У наказі регламентувалася процедура направлення кримінальних справ на Особливу нараду при НКВС СРСР, судовий розгляд яких був неможливий через певні обставини (розшифрування агентури, неможливість використати на судовому засіданні докази, які доводять злочин, але вина злочинця не підлягає сумніву тощо). Направлена в Особливу нараду справа мала бути оформлена відповідно до Кримінально-процесуального кодексу РСФРР чи союзних республік і мати висновок прокурора. При Особливій нараді створювався секретаріат, який здійснював попередню перевірку правильності оформлення справи. На засіданні справу доповідав особисто нарком НКВС республіки.

Л. Берія запропонував наркомам союзних та автономних республік, начальникам територіальних апаратів УНКВС СРСР провести оперативні наради щодо вивчення постанови РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», наказів НКВС СРСР, які регламентували дії органів НКВС СРСР в умовах припинення масових репресивних акцій²⁶. Реалізація постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР і наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. приголомшила чекістів. Співробітників НКВС СРСР накрила хвиля звинувачень у «порушенні

²⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 612–615.

соціалістичної законності», причетності до «змови у НКВС СРСР», «троцькізмі» тощо.

Таким чином, процес перевірки діяльності органів державної безпеки у листопаді 1938–1939 рр. мав декілька складових:

- чистка органів НКВС СРСР від «групи ежовців»;
- перегляд справ заарештованих, але не засуджених позасудовими чи судовими органами громадян;
- відновлення контролю місцевих партійних комітетів над територіальними апаратами НКВС СРСР.

Розпочавши «кадрову революцію», Й. Сталін жорстко контролював арешти відповідальних партійно-державних працівників центрального та місцевого рівнів. Однак зовні здавалося, що органи НКВС СРСР начебто діяли самостійно, за власною ініціативою проводячи несанкціоновані арешти комуністів і безпартійних громадян. У директиві політбюро ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р.²⁷ Й. Сталін через механізм затвердження співробітників територіальних апаратів НКВС СРСР обкомами ВКП(б) начебто відновив баланс між каральними та партійними структурами. Тому теза про нове встановлення партійного контролю після «великого терору» як засобу відновлення справедливості стала визначальною у радянській міфології.

У даній статті розглянемо реалізацію в УНКВС УРСР лише перших двох складових, які стосуються безпосередньо діяльності органів державної безпеки. Після оголошення постанови від 17 листопада 1938 р., звільнення 24 листопада 1938 р. М. Єжова з посади наркома внутрішніх справ СРСР²⁸ та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р., у НКВС союзних та автономних республік, обласних УНКВС

²⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 604.

²⁸ Про перипетії звільнення М. Єжова з посади наркома див.: Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 338–346; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 552–554, 611.

було проведено спеціальні оперативні наради та збори партійних осередків. Їх стенограми стали цінним джерелом для дослідження реакції співробітників органів державної безпеки на припинення масових репресивних акцій.

Висловлювання співробітників територіальних апаратів свідчать про нерозуміння звинувачень, висунутих партійно-державним керівництвом країни, їх відверту розгубленість щодо власної подальшої долі. Начальники більшості УНКВС України, які були призначені М. Єжовим, готуючись до проведення оперативних нарад та партійних зборів по опрацюванню нових вказівок перебували в амбівалентному стані. З одного боку, вони мали засудити «порушення соціалістичної законності» та «перекручення», про які йшлося у постанові РНК та ЦК ВКП(б) СРСР. З іншого — утримати від обурення оперативний склад УНКВС через звинувачення вищого партійно-державного керівництва країни. У стенограмах простежувалося бажання чекістів «прослизнути між Сцїллою та Харибдою» — засудити «перекручення» та уникнути покарання за ці самі «перекручення».

Типовою реакцією чекістів на зміну курсу вищого партійно-державного керівництва СРСР стало припинення розслідування справ та звільнення осіб, заарештованих до 17 листопада 1938 р. Співробітниця УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Логінова на закритих партійних зборах 9–10 січня 1939 р. говорила:

«У нас є, товариші, зараз і інша небезпека — це спроби окремих співробітників шарахатися і перекручувати в інший бік. [...] На днях я перевіряла стан слідчої роботи у Дніпродзержинську [...]. Начальник Дніпродзержинського міськвідділу НКВС Хренов представив на звільнення справу Грабовського — учасника правотроцькістської контрреволюційної організації, в якій є 6 сильних свідків, які викривали заарештованого в антирадянській та шкідницькій діяльності. З такими шараханнями нам необхідно покінчити якомога швидше, бо це може призвести до послаблення удару по ворогу»²⁹.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 26.

На спільній нараді НКВС та прокуратури УРСР 2 березня 1939 р. за участю начальників УНКВС та обласних прокурорів заступник наркома НКВС УРСР М. Горлінський прямо заявив, що після отримання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. апарати УНКВС Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської областей повністю припинили допити арештантів. Водночас тільки за УНКВС Дніпропетровської області числилося понад 6 тис. заарештованих громадян. Слідчі замість розслідування та доведення їх контрреволюційної діяльності розпочали масове опитування свідків, які або відмовлялися від попередніх свідчень, або розповідали про «громадсько-політичну діяльність» підозрюваного. М. Горлінський навів приклад: один зі слідчих опитав понад 60 осіб, оформив 6 протоколів, де заарештовані отримали лише позитивні відгуки. Слідчий пояснював, що інших матеріалів не виявив.

Начальники оперативних відділів УНКВС доповідали, що переважна більшість арештантів відмовилася від попередніх свідчень. Після аналізу ситуації по територіальних апаратах М. Горлінський зробив висновок, що співробітники «після виявлення ворогів народу у НКВС почали боятися арештованих»³⁰. Водночас окремі співробітники органів державної безпеки проявляли «нерішучість» у звільненні завідомо невинних громадян. М. Горлінський відзначав, що

«декотрі апарати продовжують тримати людей, на яких є лише прізвище, назване ворогом народу»³¹.

Начальники УНКВС УРСР також фіксували припинення арештів. Зокрема, у доповіді на закритих зборах партійної організації УДБ УНКВС по Вінницькій області 26 грудня 1938 р. начальник УНКВС І. Корабльов зауважив, що «останнім часом ми припинили арешти, начебто у нас не стало більше ворогів, диверсантів, шпигунів, шкідників». Співробітники УДБ, оцінивши рівень звинувачень лідерів

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 46.

³¹ Там само, арк. 48.

ВКП(б) та уряду СРСР за минулі арешти, «боялися, як би не нажити собі біди»³². На думку І. Корабльова, із подібними настроями

«партійній організації та колективу УДБ УНКВС конче необхідно вести рішучу боротьбу», «розгром контрреволюційних кадрів треба вести ще напористіше, більш організованими і досконалими методами. Треба повністю ліквідувати боязнь нових арештів, але арештовувати за перевіреним матеріалом»³³.

Такі настанови викликали дискусію серед оперативного складу УДБ УНКВС по Вінницькій області. Співробітник Могилів-Подільського міськвідділу НКВС Яцунський задав знакове питання (його варто процитувати повністю):

«У виступі тов. Корабльов говорив, що треба сміливіше вирішувати питання у частині нових арештів. Я розумію, якщо у нас є достатньо матеріалів на ту чи іншу особу, значить їх треба реалізовувати. Але, усе-таки, цікаво знати, яка кількість матеріалів повинна бути і які конкретно, щоб заарештувати ту чи іншу особу?»³⁴

У відповідь І. Корабльов намагався висміяти Яцунського:

«Повинен сказати, що таке питання недоречне, м'яко кажучи. Якщо у вас є у наявності перевірені агентурні чи слідчі матеріали, які викривають злочинця, значить, треба арештовувати»³⁵.

Питання про якість і кількість документів для доведення вини арештованого невинядко. Існування двох варіантів засудження — судове (суди та трибунали) й позасудове (Особлива нарада при НКВС СРСР) — вимагало двох варіантів оформлення справ. Підготовка справи для судового розгляду та на Особливу нараду (наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р.) регламентувалася кримінально-процесуальним кодексом. Однак справа для Особливої наради при НКВС СРСР мала певну політичну складову. Принцип «не

³² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 116.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 124.

³⁵ Там само, арк. 182.

можна повністю довести злочин, але вина безсумнівна»³⁶, характерний для справ, надісланих на Особливу нараду, визначав домінування політичної доцільності на противагу презумпції невинуватості.

Таким чином, започатковане після вбивства С. Кірова поступове спрощення порядку розслідування та засудження «терористів», «ворогів народу», «шкідників», його повний схематизм у період «великого терору», а потім критика запровадженої схеми вищим партійно-державним керівництвом спровокувало подібні питання. У даному випадку чекісти намагалися перестрахуватися від наступних звинувачень у «перекрученнях» та «контрреволюції».

Іншим типом реакції співробітників органів державної безпеки стало обурення щодо спроби вищого партійно-державного керівництва СРСР звинуватити чекістів у масових перекрученнях під час реалізації репресивних акцій. Так, співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Клібанов у кулуарній розмові з колегами зазначав, що він

«не розуміє, чому за всі перекручення в оперативній роботі мають відповідати стрілочники, які виконували ворожі настанови Успенського, а начальник управління тов. Коркін начебто був у стороні»³⁷.

Для таких настроїв були відповідні підстави. Співробітники територіальних апаратів зрозуміли, що їх змушують відповідати за виконання оперативних наказів НКВС СРСР щодо масових операцій. Секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У С. Задіонченко, виступаючи перед чекістами, прямо заявив:

«Успенський, звичайно, приклав руку. Але неправильно все приписувати йому. Хто арештовував, хто підбирав матеріал? Тепер треба відповідати перед партією за кожен випадок перекручення».

³⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... 1937–1938. – С. 614.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 36.

С. Задіонченко навіть допускав, що можуть бути помилки у масштабних арештах, але

«коли саджають робітників без підстав — то це злочин. Не можна всі допущені помилки валити на настанови Успенського»³⁸.

На численних оперативних нарадах, партійних зборах другої половини листопада 1938 р. – березня 1939 р. керівники, співробітники УНКВС областей УРСР формально визнавали «перекручення» під час масових репресивних акцій. Так, співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Уманський на закритих партійних зборах 9–10 січня 1939 р. заявив:

«Ми всі виконували ворожі настанови Успенського. Тепер намагаємося виправити помилки. Якщо треба звільняти — звільняємо, треба судити — направляємо до суду, якщо були помилки, то їх треба виправляти»³⁹.

Прилюдно каювся також співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Коган:

«Ми всі у цьому винуваті. Я сам арештовував громадян, стосовно яких ми мали відомості про їх минулі злочини під натиском Успенського. Тепер декого треба звільняти»⁴⁰.

Його колега Резніков говорив:

«Я особисто [...] теж виконував ворожі настанови. Мене Успенський змусив обіцяти арештувати за декілька днів ще 1000 громадян. Я повинен був заявити, що це неможливо, але я, як і всі інші, не зміг цього зробити»⁴¹.

Дніпропетровські чекісти на партійних зборах 9–10 січня 1939 р. аналізували власну поведінку під час приїзду у липні 1938 р. наркома НКВС УРСР О. Успенського до м. Дніпропетровська. На нараді співробітників місцевого УНКВС нарком у категоричній формі вимагав здійснення масових

³⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 45.

³⁹ Там само, арк. 17.

⁴⁰ Там само, арк. 22.

⁴¹ Там само, арк. 24.

арештів, посиленої роботи обласної трійки, реалізації «національних ліній». Він провокував серед оперативників УНКВС своєрідне «соціалістичне змагання» — хто більше зможе заарештувати «ворогів народу» за конкретний проміжок часу. На цій нараді заступник начальника УНКВС по Дніпропетровській області Драган зобов'язався у найкоротші терміни арештувати понад 1500 «ворогів народу».

Через півроку, у січні 1939 р., співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Стрельцов згадував:

«Як мені, напевно, і всім нам, нестерпно боляче — як ми прогледіли “успенівщину”, як ми своєчасно не викрили ворожу тактику зрадника Успенського. У будь-який момент перед нами відчинені двері ЦК і, водночас, ніхто з нас не написав у ЦК про ворожі настанови, які у цьому залі давав Успенський. Боляче згадувати той ганебний торг, який на наших очах проходив 11 липня минулого року, коли йшлося хто посадить більше — 1000 чи 1500 осіб. Соромно тепер, що після цього ганебного “аукціону” я подавав руку Драгану, який проявив особливе завзяття у справі виконання настанов Успенського»⁴².

Оперативники намагалися пояснити місцевим партійним керівникам, що вони люди військові й зобов'язані дотримуватися субординації та підкорятися наказам. На допиті 2 січня 1941 р. колишній начальник УНКВС по Вінницькій області І. Корабльов свідчив:

«Дійсно, я беззаперечно виконував всі його (Успенського — *Р. П.*) оперативні накази, розпорядження і вказівки, вважаючи їх для себе обов'язковими. Я не міг не виконати його наказів, так як мені не була відома його ворожа діяльність. Тим паче, що його, Успенського, розпорядження не суперечили оперативним вказівкам Єжова».

І. Корабльов стверджував, що тепер йому зрозуміла антирадянська сутність вказівок О. Успенського, який говорив, що

«75–80 % українців є буржуазними націоналістами», або що «всі поляки та німці, які проживали в УРСР, це шпигуни та диверсанти».

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 18.

І. Корабльов цитував подібні вказівки М. Єжова:

«Коли я у березні 1938 р. їхав на роботу на Україну і був на прийомі у Єжова [...] він сказав: "Ідь і розгортай роботу, там, на Україні, гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, створені Любченком, Балицьким, треба їхати і громити ці загони"»⁴³.

Співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Генін на січневих 1939 р. партійних зборах у присутності секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У С. Задіонченка теж звернув увагу присутніх на субординацію:

«Комуніст-чекіст повинен уміти розпізнати ворога. Але ворожі вказівки, які дав у цьому залі Успенський, були програмою нашої діяльності. Він був нашим наркомом і ми йому сліпо вірили»⁴⁴.

Однак, як показала подальша практика, вище партійно-державне керівництво взяло курс на «чистку» органів НКВС СРСР. Тому ніхто не звертав уваги на виправдання чекістів на кшталт «виконання наказу», «субординації» тощо.

У масовій «чистці» НКВС СРСР простежується наступні причини. На ліквідацію виконавців сталінського злочину звертали увагу історики ще наприкінці 1980 – у 1990-х рр. На мою думку, більш глибокою причиною поетапної «чистки» НКВС СРСР стала необхідність зміни кадрів у центральному та територіальних апаратах НКВС, як сегмента загальної «кадрової революції», проведеної протягом другої половини 1930-х рр. Дослідження В. Золотарьова, який провів соціально-статистичний аналіз 90 осіб начальницького складу НКВС УСРР середини 1930-х рр.⁴⁵, продемонстрували наступне:

⁴³ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 214–215.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 31, арк. 31.

⁴⁵ Золотарьов В. Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «ежовщини»: соціально-статистичний аналіз // Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упор.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзівіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – С. 60–83.

- *віковий склад*: 71 % чекістів центрального апарату УСРР мали вік 36–45 років (50 % — 36–40 років, 21 % — 41–45 років); тобто, загалом це немолоді люди, з багатим життєвим досвідом, здатні критично оцінювати політичні та економічні кроки лідерів країни;
- *національність*: 66,67 % — євреї, 15,55 — росіяни, 6,67 % — українці; така національна структура органів держбезпеки мала викликати незадоволення у Й. Сталіна, відомого своїми антисемітськими та русофільськими поглядами;
- *соціальний стан*: 60,22 % мали «соціально чуже» походження;
- *партійність*: 64,45 % вступили в партію у 1905–1920 рр.; таким чином, вважаючи себе «старими комуністами», могли потенційно становити опозицію до сформованої диктаторської системи у ВКП(б).

Й. Сталін не міг одночасно, як це було за «великого терору» з партійно-державним апаратом, різко змінити соціальні параметри органів НКВС СРСР. Скориставшись моментом, лідер ВКП(б) протягом 1936–1939 рр. двічі провів кадрову «чистку» НКВС СРСР — спочатку від «групи Ягоди», а потім — від «групи Єжова».

Черговий етап звільнення керівників та начальників підрозділів територіальних апаратів УНКВС розпочався після проведення перших оперативних нарад і партійних зборів із проробки постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б). Із грудня 1938 р. в областях УРСР розпочали роботу експертні комісії (групи), до складу яких входили співробітники оновлених центрального та обласних апаратів НКВС/УНКВС України. Керівникам комісій (груп) було поставлене завдання — перевірити роботу апарату УНКВС під час масових репресивних акцій 1937–1938 рр. Критеріями оцінки були постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» й наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р».

Основна робота експертних комісій (груп) розпочалася у січні 1939 р., після звільнення начальників УНКВС УРСР, призначених М. Єжовим. Протягом першої половини січня 1939 р. було звільнено з посад начальників УНКВС по Вінницькій (І. Корабльов), Ворошиловградській (Г. Коркунов), Дніпропетровській (П. Коркін), Сталінській (П. Чистов), Київській (О. Долгушев), Миколаївській (П. Карамішев), Полтавській (О. Волков), Харківській (Г. Кобизев) областей та НКВС Молдавської АРСР (виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ Д. Лифарь)⁴⁶.

Типовою, згідно з архівними матеріалами, убачається робота експертної комісії щодо перевірки дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці, до складу якої входили старший лейтенант держбезпеки Банін, лейтенанти державної безпеки Шаталін та Устинський. Формальним приводом до перевірки стали звернення у квітні 1938 р. до УНКВС по Сталінській області про порушення соціалістичної законності співробітниками ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці. Арештований за санкцією НКВС УРСР оперуповноважений відділення ДТВ станції Лиман лейтенант державної безпеки Альберт Розенберг на допиті свідчив, що арешти без наявності компрометуючих даних, фальсифікація протоколів допиту свідків та інших слідчих матеріалів здійснювалися за наказом начальника відділення ДТВ станції Лиман Матвеева. Санкцію на подібні дії, за свідченнями А. Розенберга, Матвеев отримав від начальника ДТВ ГУДБ НКВС СРСР капітана державної безпеки Г. Кочергинського.

Експертна комісія встановила, що у січні 1938 р. на оперативній нараді Г. Кочергинський представив кожному начальнику дорожньо-транспортного відділення ліміти на арешти, не враховуючи наявності компрометуючих матеріалів в оперативних обліках. Додатковий ліміт отримував кожен відряджений для проведення оперативних заходів співробітник ДТВ

⁴⁶ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 76–79.

Північно-Донецької залізниці. Ліміти слід було виконати під загрозою «виключення з партії та судового переслідування». Співробітники інформували Г. Кочергинського про неможливість виконати наказ, однак у відповідь отримали вказівку «безумовно виконати контрольні цифри по арештах».

Г. Кочергинський дав розпорядження допитувати як свідків партійно-радянський актив, однак заборонив в анкетній частині протоколу допиту вказувати партійність та займану посаду. У відповідній графі протоколу зазначалися загальні професії — «транспортник», «коваль», «машиніст» тощо⁴⁷. На допитах Г. Кочергинський активно застосовував «фізичний вплив» на арештованих і санкціонував подібну практику підлеглих.

Такий метод ведення слідства, указували члени експертної комісії, орієнтував співробітників органів державної безпеки

«не на виявлення контрреволюційного підпілля на залізниці, а на отримання первинних куцих свідчень про те, що такий-то куркуль улаштувався на залізницю».

Таких справ кожен слідчий повинен був завершити 7 за добу з наступним оформленням на обласну трійку УНКВС⁴⁸.

Серед звинувачень на адресу Г. Кочергинського фігурувало неправильне оформлення справ на «членів правої троцькістської організації». Їх кваліфікували як «диверсантів-шкідників», направивши справи на розгляд трійки УНКВС. Хоча наказ вимагав, щоб розгляд таких справ здійснювала Військова колегія Верховного суду СРСР.

Також йому інкримінувалося звільнення з-під арешту громадян, які перебували на оперативному обліку через наявність компрометуючих даних⁴⁹. Комісія проаналізувала справи на 276 із 322 звільнених з-під арешту громадян за період із листопада 1937 р. по 1 березня 1939 р. Виявилось, що серед них 54 особи були заарештовані безпідставно, 13 –

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 9, арк. 89.

⁴⁸ Там само, арк. 90.

⁴⁹ Там само, арк. 95.

звільнено при наявності компрометуючих даних, 209 — через недоведення провини, з них 38 осіб відмовилися від свідчень. Із 276 осіб 155 було звільнено до 20 серпня 1938 р., 121 громадянин звільнений із 20 серпня 1938 р. до 1 березня 1939 р. Із 276 арештантів на 97 Г. Кочергинський особисто підписав дозвіл на арешт⁵⁰. Аналізуючи статистику арештів і звільнень, експертна комісія зробила висновок про «контр-революційну діяльність» начальника ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці.

До справи долучався звіт Г. Кочергинського про результати виконання оперативних наказів НКВС СРСР станом на 3 січня 1938 р. Усього на трійку УНКВС співробітники ДТВ направили 904 особи, із них 504 — по першій категорії, 400 — по другій. На спецколегію лінійного суду було спрямовано 22 особи «куркульського елементу»⁵¹.

Справа Г. Кочергинського, А. Розенберга та ще чотирьох співробітників ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці після завершення у березні 1939 р. була направлена прокурору прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР для передачі до військового трибуналу.

Ураховуючи, що перевіріці піддавалися лише окремі кримінальні справи, експертна комісія рекомендувала розпочати повну перевірку справ, які були представлені дорожньо-транспортним відділом на трійку УНКВС. Але для перевірки пропонувалися лише справи громадян, засуджених по другій категорії. На думку комісії, мала бути сформована «спеціальна бригада» слідчих із транспортного управління НКВС СРСР, завданням якої буде повна перевірка справ та продовження розслідування зловживань співробітників ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці⁵². У подальшій дослідницькій роботі з архівними матеріалами не виявлено інформації про реалізацію цієї пропозиції.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 9, арк. 95.

⁵¹ Там само, арк. 134.

⁵² Там само, арк. 91–92.

Якщо екстраполювати події, які розгорталися у конкретному ДТВ ГУДБ НКВС СРСР, на ситуацію у НКВС СРСР у квітні–грудні 1938 р., можна простежити цікаву картину. Оперуповноважений відділення ДТВ станції Лиман лейтенант держбезпеки А. Розенберг, вірогідно, був заарештований у квітні 1938 р. під час «чистки» органів держбезпеки за національною ознакою⁵³. Її у лютому 1938 р. започаткував нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов під час приїзду у Київ, коли звернув увагу новопризначеного наркома УРСР О. Успенського:

«Подивився я на кадри. Тут не українське НКВС, а Біробіджан... Коли я їхав в Україну, то мені казали, що там працює багато євреїв. Так от, мене обманули — тут працюють самі євреї»⁵⁴.

Про те, що А. Розенберг був заарештований головним чином за національною ознакою свідчить факт реалізації інформації про «порушення соціалістичної законності» лише через декілька місяців. Невипадково експертна комісія, яка працювала по справі Г. Кочергинського, аналізуючи кількість звільнених громадян через недосконалу агентурну, оперативну та слідчу роботу співробітників ДТВ, використала незвичний проміжний часовий проміжок — 20 серпня 1938 р. Це пояснювалося просто — 21 серпня 1938 р. першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР став Л. Берія. Він, як уже згадувалося, розпочав перший етап «чистки» кадрів М. Єжова. Г. Кочергинський був начальником одного із шести ДТВ ГУДБ НКВС СРСР, які дислокувалися в УРСР і підпорядковувалися безпосередньо начальнику управління транспорту і зв'язку НКВС СРСР⁵⁵. У березні 1938 р. його очолив

⁵³ *Богунів С.* Чистки чекістських кадрів в Україні в період «єжовщини» // *Україна в добу «Великого терору»*. 1936–1938 рр. – С. 53.

⁵⁴ Див.: *Золотарьов В.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 196.

⁵⁵ *Окіпнюк В.* Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР Радянської України у 1934–1941 рр. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2008. – № 1/2. – С. 302.

Б. Берман — людина з найближчого оточення М. Єжова. За традицією, начальник управління призначав на відповідальні посади лише перевірених та особисто відданих співробітників.

Очевидно, що заступник наркома Л. Берія замовив інформацію про результати роботи органів держбезпеки станом на 20 серпня 1938 р. Особливе невдоволення керівників НКВС СРСР викликала велика кількість звільнених громадян, злочин яких був недоведений. Ураховуючи переконаність вищого партійно-державного керівництва у наявності значної кількості потенційних та реальних «ворогів народу», така ситуація свідчила про недостатню агентурну та оперативно-слідчу роботу окремих територіальних апаратів НКВС СРСР. До того ж, подібними діями підривалася довіра серед населення у правильність використання «більшовицького меча». Скориставшись інформацією про порушення соціалістичної законності, незадовільні результати оперативно-слідчої роботи посадовців М. Єжова, Л. Берія отримав підстави для їх арешту. Тому Г. Кочергинський і став одним із перших заарештованих представників «єжовської» формації на периферії.

Наступні арешти, адміністративні покарання співробітників ДТВ ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці здійснювалися вже у контексті реалізації постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» та наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.». Експертна комісія стосовно ще восьми співробітників запропонувала виділити справи в окреме провадження. Однак навряд чи вони були доведені до логічного кінця. До співробітників, які не були прямо причетні до фальсифікацій, пропонувалося застосовувати адміністративне покарання⁵⁶.

Чи не головним завданням територіальних органів державної безпеки стало розслідування справ громадян, заарештованих до 17 листопада 1938 р., коли ще діяли накази НКВС

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 9, арк. 92–93.

СРСР про масові репресивні акції. При розслідуванні цих справ Л. Берія вимагав точного дотримання радянського законодавства та відомчих інструкцій НКВС і прокуратури СРСР. Створені відповідно до наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. спеціальні слідчі групи з кваліфікованих співробітників оперативних відділів мали у короткі терміни розглянути матеріали. НКВС УРСР створив такі слідчі групи у центральному апараті, обласних УНКВС та найбільших міськвідділах НКВС — в Ізюмі, Макіївці, Білій Церкві, Умані, Старобільську, Первомайську, Кривому Розі.

Станом на 17 листопада 1938 р. у провадженні НКВС УРСР перебували справи на 15143 особи⁵⁷. Однак наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. передбачав повернення до УНКВС справ, які вже розглянули трійки НКВС/УНКВС, міліцейські трійки чи Особлива нарада при НКВС СРСР, але вирок стосовно засуджених ще не був виконаний. За період із 17 листопада 1938 р. по 10 лютого 1939 р. додатково до УНКВС УРСР надійшло справ на 10808 осіб⁵⁸. Отже, усього додатковому розгляду підлягала доля 25951 особи.

Через три місяці, станом на 20 лютого 1939 р., у провадженні органів НКВС УРСР перебували справи на 24602 обвинувачених. Завершено справ на 11471 особу, із них звільнено 4006 осіб⁵⁹. За січень 1939 р. було розглянуто справи на 5538 осіб, із них звільнено 1772; за 20 днів лютого розглянуто справи на 3276 осіб, звільнено — 1032 особи⁶⁰.

Тільки в УНКВС по Дніпропетровській області з 1 грудня 1938 р. по 20 лютого 1939 р. було переглянуто 1003 справи на 1274 особи. Із них звільнено 556 осіб, на Особливу нараду при НКВС СРСР направлено 11 осіб, до військового трибуналу — 297, обласного суду — 410 осіб⁶¹.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 93.

⁵⁸ Там само, арк. 95.

⁵⁹ Там само, спр. 36, арк. 220.

⁶⁰ Там само, спр. 49, арк. 119.

⁶¹ Там само, спр. 36, арк. 221.

Але у доповідній записці від 1 березня 1939 р. заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Смирнов доповідав керівництву НКВС УРСР, що типовим явищем був повільний розгляд справ працівниками прокуратури. Тому за січень та першу декаду лютого 1939 р. Дніпропетровський обласний суд розглянув усього 53 справи на 56 осіб, із них виправдав 16 осіб, засудив 41 особу, направив до досліджування справ на 15 осіб.

Головними причинами відправки на дорозслідування стали неякісний допит свідків (не висвітлено обставин злочину, описувані події не мають датування, не вказано місце події); недопитані свідки, на яких посилаються у свідченнях; у справі відсутні матеріали про перші місяці утримання під вартою. Керівництво УНКВС по Дніпропетровській області визнало, що у більшості випадків повернення справ було вмотивованим⁶².

Подібна ситуація, як зазначав заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнов, була характерна для всіх УНКВС УРСР. За інформацією УНКВС по Полтавській області, обласна прокуратура зі справ на 524 обвинувачених передала за січень — першу декаду лютого 1939 р. лише справи на 233 особи. Із них судові органи розглянули лише справи на 58 осіб. По центральному апарату НКВС УРСР 368 справ було направлено у прокуратуру, із них повернулося для дорозслідування 46 справ на 61 особу. У судові органи прокуратурою було спрямовано справи на 112 осіб⁶³.

Причиною неякісного оформлення справ стала низька кваліфікація слідчих, більшість з яких не мали досвіду слідчої роботи, або працювали лише в умовах спрощеного слідства. Такий досвід, наголошував у лютому 1939 р. у доповідній записці начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області О. Михайлов, рівнозначний відсутності будь-яких знань,

«оскільки слідчих треба не тільки перенавчати, а й боротися за використання старих, непотрібних методів спрощенства».

⁶² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 36, арк. 222.

⁶³ Там само, арк. 229.

Іншою причиною стала складність окремих справ, розслідування яких вимагало певних навичок оперативно-слідчої роботи, замовлення експертиз, пошуку архівних документів⁶⁴.

Міжвідомчі суперечності між прокуратурою та органами державної безпеки кардинально вирішувалися у найкоротші строки. На згадуваній уже спільній оперативній нараді НКВС та прокуратури УРСР від 2 березня 1939 р. керівники центральних апаратів відомств, начальники УНКВС та обласні прокурори якраз намагалися ліквідувати виниклі проблеми перегляду «старих справ». Основним «камнем спотикання» було повернення справ на дорозслідування. Прокурор УРСР Л. Яченін розповів про настанови, які він отримав на спільній нараді НКВС СРСР та прокуратури СРСР у Москві. За словами Л. Яченіна, прокурор СРСР А. Вишинський стосовно розгляду справ вказав, що

«потрібно по-партійному, сміливо, як більшовикам оцінити всю суму зібраних доказів по справі, по-партійному вклинитися у справу, зібрати все, що потрібно, щоби довести обвинувачення і коли все зроблено, ставити питання прямо, якщо винний — судити, якщо — ні, вирішувати справу по суті»⁶⁵.

Настанови наркома НКВС СРСР Л. Берії у переказі Л. Яченіна були наступними:

«Є такі справи, де є 10 свідчень, а їм гріш ціна. Водночас є 10 побічних свідчень, які мають велике значення. [...] Там, де у нас складається враження, що особа винна — ми повинні оформляти її на Особливу нараду»⁶⁶.

Цитовані настанови А. Вишинського, Л. Берії та Л. Яченіна є типовими для керівників сталінського штабу. Вони оперують політичними категоріями (партійний розгляд, більшовицький погляд тощо), правові чинники перегляду залишилися поза їх увагою. Режим не збирався ґрунтовно переглядати результати «великого терору» та займатися реа-

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 48, арк. 138.

⁶⁵ Там само, спр. 28, арк. 60.

⁶⁶ Там само.

білітацією його жертв. Навіть сам цей термін не застосовувався стосовно звільнених громадян. У документах відзначався лише факт припинення справи «за відсутністю складу злочину» чи «відсутністю компрометуючої інформації».

Заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, підтримуючи політичні вказівки керівників прокуратури та НКВС СРСР, для прискорення перегляду справ запропонував ліквідувати міжрайонні слідчі групи. Справи арештованих планувалося розглядати силами територіальних апаратів, де проводилося слідство. А. Кобулов поінформував присутніх членів наради, що за наказом Л. Берії три чверті слідчих буде переорієнтовано на перегляд «старих справ». На думку наркома внутрішніх справ СРСР, саме ці справи заважають продовжувати слідчу роботу щодо виявлення контрреволюціонерів⁶⁷. Терміном завершення перегляду А. Кобулов визначив 1 квітня 1939 р.

Про політичну спрямованість процесу розгляду «старих справ» свідчить жорсткий контроль із боку центрального апарату НКВС УРСР за справами на звільнених громадян. Його співробітники постійно здійснювали перевірки територіальних апаратів НКВС УРСР на предмет, представники яких соціальних груп були звільнені, які злочини їм інкримінувалися, які були докази їх злочинної діяльності, підстави звільнення? Так, після перевірки начальником 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличевим справ звільнених громадян заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов у квітні 1939 р. розносив начальника УНКВС по Чернігівській області П. Дмитрієва за звільнення з-під арешту понад 70 осіб

«колишніх політичних бандитів, повстанців, білих офіцерів, куркулів, жандармів, поліцейських, кадрових есерів».

А. Кобулов розпорядився розпочати додаткове слідство. Для його прискорення він наказав розподілити по 1–2 справи серед кваліфікованих слідчих Чернігівського УНКВС. Для

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 65.

збирання доказів про «контрреволюційну роботу» вже звільнених громадян слідчі повинні були додатково допитати свідків, активізувати агентурну мережу. А. Кобулов вимагав у найкоротші терміни знайти підстави для повторного арешту та засудження⁶⁸.

Така практика яскраво свідчить, що припинення масових репресивних акцій не означало скасування арештів за соціальною чи національною ознакою. Сталінський режим у латентній формі продовжував здійснювати політику «соціальної інженерії».

Таким чином, завершення «великого терору» готувалося Й. Сталіним заздалегідь. Попри різке припинення репресій удалося уникнути загальної інерції у проведенні арештів, виконанні вироків тощо. Це свідчить про жорсткий контроль і «слухняність» інструменту сталінського терору — НКВС СРСР.

Ініційований вищим партійно-державним керівництвом перегляд справ стосувався лише обмеженого кола заарештованих громадян — тих, хто на момент оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. перебував під слідством і засуджених осіб, вирок стосовно яких ще не був виконаний. Сталінський режим не збирався переглядати всі справи постраждалих від «великого терору». Метою перегляду справ було послаблення соціального невдоволення від сваволі НКВС СРСР та отримання формальних підстав для «чистки» серед самих чекістів. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія продовжував латентні арешти потенційних «ворогів народу».

Через поступову «чистку» апарату НКВС СРСР Й. Сталін домігся майже повного кадрового оновлення чекістського середовища. Він позбувся потенційних критиків у ключовому сегменті диктатури — органах НКВС СРСР — та одночасно зробив їх винуватцями в очах громадськості у «порушенні соціалістичної законності».

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 180–182.

Роман Подкур. Реакция сотрудников органов государственной безопасности СССР на прекращение «большого террора» (ноябрь 1938–1939 гг.)

В статье исследуется реакция сотрудников органов государственной безопасности СССР на прекращение «большого террора» (ноябрь 1938–1939 гг.). Автор доказывает, что завершение репрессивной кампании готовилось И. Сталиным заблаговременно, инициированный высшим политическим руководством пересмотр дел арестованных касался лишь ограниченного круга граждан, пользуясь «чистой» аппарата НКВД СССР И. Сталин почти полностью обновил чекистскую среду.

Ключевые слова: «большой террор», чистка, «ежовцы», НКВД, «Рехабилитированные историей».

Roman Podkur. Reactions of personnel of state's security of the Ukraine SSR to end the Great Terror (November 1938–1939)

The author argues that Jo. Stalin prepares advance to end the Great Terror, top political leaders of USSR began to reconsider limited number of cases arrested, used cleaning apparatus of NKVD USSR, Jo. Stalin almost completely updated «chekist's environment».

Keywords: «The Great Terror», «Cleaning», «Ezhovtsy», NKVD, «Rehabilitated history».